

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Adéla Limburská

Charles Fillmore – od pádové gramatiky k sémantice rámců

Charles Fillmore – from Case Grammar to Frame Semantics

Praha 2014

Vedoucí práce: Mgr. Eva Lehečková, Ph.D.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 9. května 2014

.....
Adéla Limburská

Poděkování:

Ráda bych poděkovala Mgr. Evě Lehečkové, Ph. D. za odborné vedení práce a pomoc při jejím zpracování. Děkuji také své rodině za podporu během celého studia.

Klíčová slova (česky):

Charles Fillmore, sémantické role aktantů, pádová gramatika, sémantika rámců, FrameNet, generativní gramatika, kognitivní lingvistika

Klíčová slova (anglicky):

Charles Fillmore, semantic roles of arguments, case grammar, frame semantics, FrameNet, generative grammar, cognitive linguistics

Abstrakt (česky):

Americký lingvista Charles Fillmore (1929–2014) v počátcích své vědecké kariéry vycházel z předpokladů generativní gramatiky, na jejichž základě vybuvoval teorii pádové gramatiky. Postupem času se však v jeho pracích začaly objevovat kritické komentáře ke generativnímu pohledu na sémantiku a Fillmore se postupně přiklonil k některým tezím kognitivní lingvistiky. Výsledkem tohoto myšlenkového posunu byla teorie sémantiky rámců, která byla později použita při budování lexikální databáze FrameNet.

Práce mapuje postupné proměny Fillmorova přístupu k jazyku a představuje důvody, proč k nim docházelo. Vývoj teorie je ilustrován případovými studii a praktické využití aktuální podoby Fillmorovy teorie je představováno na materiálu získaném z databáze FrameNet. Práce rovněž ukazuje, v jakých ohledech může být jazykový popis, který Fillmore navrhl, přínosný pro další jazykovědný výzkum, a stručně představuje směry a projekty, které z Fillmorových závěrů vycházejí.

Abstract (in English):

Charles Fillmore (1929–2014) was an American linguist who, at the beginning of his career, formulated the case grammar theory, which was based on the assumptions made by generative grammar. Subsequently, however, he started to criticize generativist account of semantics and accepted some premises of the cognitive approach. As a result of this progress, Fillmore proposed the frame semantics theory, which was later used to develop the FrameNet lexical database.

This thesis follows the gradual change of Fillmore's linguistic approach, investigates its causes and illustrates the method on selected case studies. It also shows the practical application of Fillmore's current theory in the FrameNet database. Moreover, the thesis shows in which aspects Fillmore's linguistic model might enhance further linguistic research, and introduces several approaches and projects inspired by Fillmore's thoughts.

Obsah

1.	Úvod	7
2.	Životopis	9
3.	Období pádové gramatiky	10
3.1.	Příklad lexikálního hesla	17
4.	Přechodové období	20
5.	Období sémantiky rámců	24
5.1.	Příklad lexikálního hesla	27
6.	FrameNet	31
7.	Případové studie	34
7.1.	Obchodní transakce	34
7.2.	Ditranzitivní konstrukce	40
8.	Závěr	44
9.	Použitá literatura	45

1. Úvod

Práce si klade za cíl představit vývoj myšlení o jazyce v díle amerického lingvisty Charlese Fillmora a ukázat způsob, jak jeho současná teorie byla využita při vytváření lexikální databáze FrameNet.

Na začátku práce je Fillmore představen ve stručném životopisu. Po něm následuje několik kapitol, v nichž jsou popsány nejdůležitější problémy, kterými se Fillmore ve svých pracích zabýval. Naším hlavním záměrem je zachytit postupné proměňování jeho pohledu na vybrané jazykové otázky, ale zároveň poukázat na pevné body, které jsou společné všem přístupům, jež ve svých studiích prezentoval.¹ Vývoj Fillmorovy teorie v této práci členíme do tří období:

1) Období pádové gramatiky

V nejranější fázi své vědecké činnosti Fillmore vycházel z tvrzení generativní gramatiky, že jádrem jazyka je syntax a že význam věty je plně konstruovatelný z podoby její hloubkové struktury a z významů lexikálních jednotek, které ji tvoří (Fillmore 1980, s. 35). Na základě těchto tezí představil teorii, která hloubkovou strukturu tvořenou větněčlenskými vztahy nahradila hloubkovou strukturou zachycující vztahy sémantické, které Fillmore nazval pády. Pádová struktura a slovníková informace měla podle tohoto přístupu být dostačující pro určení významu věty.

Toto období Fillmorovy práce odpovídá konci 60. let 20. století. Nejvýraznější studií, která jeho hlavní závěry z této doby představuje, je *The Case for Case* (Fillmore 1968). Kromě ní sem v této práci řadíme také studii *Typy lexikální informace* (Fillmore 1975a), která poprvé vyšla v roce 1969.

2) Přejíždové období

S prohlubujícím se vlastním výzkumem i v důsledku kritických reakcí na studii *The Case for Case* se ve Fillmorových pracích začaly objevovat příklady jazykových konstrukcí, které pomocí aparátu pádové gramatiky nelze uspokojivě popsat. Fillmore proto začal svou teorii rozšiřovat.

¹ V práci vycházíme z původních anglických verzí Fillmorových studií. Výjimkou jsou texty *Typy lexikální informace* (1975a), *Subjekty, mluvčí a role* (1976a) a *Budoucnost sémantiky* (1980), v jejichž případě jsme pracovali s českým překladem pořízeným kolektivem autorů pod vedením Evy Hajičové.

Ovlivněn kognitivními vědami označil za hlavní cíl sémantiky popis procesů, které probíhají v mysli mluvčího při porozumění jazykovému vyjádření, a mezi důležité otázky sémantického výzkumu přidal problém vztahu jazykové znalosti a mimojazykové zkušenosti. Vedle pádových rolí zavedl v sémantickém popisu ještě druhý typ rolí, které označil jako účastníky ustálených procesů.

Období první výraznější kritiky generativní gramatiky a generativní sémantiky, v němž se Fillmoreova pozornost přesunula k otázce porozumění, lze zařadit přibližně do období 70. let. Pravděpodobně nejvýznamnějšími studii z tohoto období jsou *An Alternative to Checklist Theories of Meaning* (Fillmore 1975b) a *The Case for Case Reopened* (Fillmore 1977).

3) Období sémantiky rámců

Zohledňování mentálních procesů mluvčího ve Fillmoreových pracích vyústilo ve formulaci nové teorie, která byla nazvána sémantika rámců. Zakládá se na propojení slovníkové a encyklopedické znalosti mluvčího. Sémantika rámců vychází z představy, že jakékoli jazykové vyjádření vyvolává v mysli mluvčího určitý rámeček, tedy schéma či scénář, který mluvčí na základě svých jazykových i mimojazykových zkušeností s daným vyjádřením spojuje. Tyto znalosti jsou součástí mentálního lexikonu každého uživatele jazyka, a měly by proto podle Fillmora být také součástí slovníku, který se snaží porozumění mluvčího zachytit.

Toto období, jehož začátek zde datujeme okolo roku 1980, zahrnuje Fillmoreovu práci až do jeho smrti na počátku roku 2014. Teorii, která je základem pro Fillmoreovu činnost v 80. a 90. letech i ve 21. století, nejpodrobněji představuje studie *Frame Semantics* (Fillmore 1982).

Za uvedením do jednotlivých Fillmoreových teorií následuje seznámení s internetovým slovníkem FrameNet, který kromě definic významů slov obsahuje také rámce, které s nimi mluvčí ve své mysli spojují. Tato lexikální databáze ukazuje využití popisného aparátu, který byl navržen ve studiích věnovaných sémantice rámců.

Poslední část práce ilustruje vývoj Fillmoreova přístupu k jazyku od pádové gramatiky až po popis užívaný ve slovníku FrameNet dvěma často uváděnými příklady, na nichž jsou proměny Fillmoreovy teorie snadno pozorovatelné.

2. Životopis

Charles J. Fillmore se narodil v roce 1929. Doktorské studium absolvoval na University of Michigan, kde v roce 1961 získal titul Ph.D. v oboru lingvistika. Následujících deset let vyučoval na Ohio State University, poté rok působil v Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences na Stanfordově univerzitě. Roku 1971 se stal členem oddělení lingvistiky na Kalifornské univerzitě v Berkeley, kde působil po celý zbytek své kariéry. Byl rovněž členem Americké lingvistické společnosti a v roce 1990 jí předsedal (Stein 2006, s. 466).

Ve své práci se Fillmore soustředil především na vztah mezi syntaktickými a sémantickými vlastnostmi slovních jednotek a na popis způsobu, jak formální podoba konstrukcí odráží a ovlivňuje jejich význam. Tento přístup ke zkoumání jazyka se stal východiskem pro konstrukční gramatiku, mezi jejíž zakladatele Fillmore rovněž patří (viz kap. 8).

Kromě lingvistické teorie se Fillmore věnoval také jazykovědnému popisu angličtiny a japonštiny a podílel se na vzniku a vývoji lexikografického projektu FrameNet, v němž jsou lexikální jednotky popisovány z hlediska svých gramatických vlastností a konceptů, které s nimi mluvčí asociují ve své mysli (viz kap. 6). Tento projekt, který dal vzniknout online dostupné databázi modelující jazykovou znalost rodilého mluvčího angličtiny, Fillmore vedl až do své smrti v roce 2014 (ChF).

Mezi jeho další významné a dlouhodobé odborné aktivity patřilo řízení výzkumného projektu, jehož cílem bylo vybudování internetové databáze zpřístupňující japonské texty přeložené do angličtiny, opatřené syntaktickým popisem a lexikálními definicemi slovních jednotek.

3. Období pádové gramatiky

V roce 1968 byla publikována Fillmorova rozsáhlá studie *The Case for Case* (Fillmore 1968). Fillmore v ní představil teorii pádové gramatiky, která vycházela z předpokladů generativní gramatiky, jako je přijetí syntaxe za jádro jazyka nebo přesvědčení, že pro všechny světové jazyky existuje jediná množina syntaktických vztahů, do nichž lexikální jednotky mohou vstupovat, a jazyky se liší pouze povrchovou realizací těchto vztahů. Zároveň však pádová gramatika oproti jiným generativně zaměřeným přístupům vyzdvihovala význam sémantiky pro popis jazyka.

Pády ve Fillmorově pojetí nejsou morfologické kategorie, nýbrž vyjádření sémantického poměru jednotlivých jmenných frází k řídicímu slovesu.² Jsou součástí hloubkové struktury věty, a při vytváření větné struktury jsou proto zohledněny dříve než ostatní vztahy, jako například větněčlenský vztah predikát – subjekt nebo predikát – objekt. Proto je Fillmore také označil termínem hloubkové pády. Základními druhy hloubkových pádů jsou podle Fillmora následující vztahy:

Agentiv (A), pád vnímaného původce děje vyjádřeného slovesem, typicky životný.

Instrumentál (I), pád neživotného předmětu nebo síly, který je příčinou děje nebo stavu vyjádřeného slovesem.

Dativ (D), pád životné entity zasažené dějem nebo stavem, který vyjadřuje sloveso.

Faktitiv (F), pád entity, která je výsledkem děje vyjádřeného slovesem nebo která je chápána jako součást významu slovesa.

Lokativ (L), pád, který identifikuje umístění nebo prostorovou orientaci děje nebo stavu vyjádřeného slovesem.

Objektiv (O), sémanticky nejvíce neutrální pád, pád čehokoli, co lze reprezentovat jménem, jeho role v ději nebo stavu vyjádřeném slovesem je identifikována sémantickou interpretací samotného slovesa; kategorie by možná měla být omezena na předměty, které jsou zasaženy dějem nebo stavem, který

² Pod pojem sloveso (verb) zařadil Fillmore i slova s odlišnou slovnědruhovou platností, která jsou schopna plnit funkci predikátu, například evaluativní přídavná jména (v konstrukcích typu „Ta dívka je krásná“) nebo podstatná jména („Je pravda, že jsem přišel pozdě“).

sloveso vyjadřuje. Termín nesmí být zaměňován s pojmem objekt ani s názvem povrchového pádu synonymního s akuzativem (tamtéž, s. 46–47; přeloženo).

Pokud jde o vzájemné vztahy mezi pády, Fillmore (tamtéž, s. 42) předložil pouze tvrzení, že do vztahu slučovacího mohou vstupovat pouze jmenné fráze, které mají se slovesem stejný pádový vztah. Proto lze použít následující tři věty:

- 1) John (A) broke the window.
Jan rozbil okno.
- 2) A hammer (I) broke the window.
Kladivo rozbilo okno.
- 3) John (A) broke the window with a hammer (I).
Jan rozbil okno kladivem.

Následující věta však není gramatická:

- 4) *John (A) and a hammer (I) broke the window.
**Jan a kladivo rozbili okno.*
(tamtéž, s. 42)

Z uvedených vět je také patrné, že jeden hloubkový pád může být v povrchové struktuře věty realizován různými povrchovými pády. Například *kladivo* se ve větě 2) objevuje v nominativu a ve větě 3) v instrumentálu, jeho hloubkový pád je však stále týž, instrumentál (tamtéž, s. 47).

Výběr jmen, která mohou figurovat v určitém pádovém vztahu, je omezen specifiky jednotlivých pádů. Například v agentivu a dativu mohou stát pouze jména životná, proto při obsazování těchto pádových vztahů přicházejí v úvahu pouze jména s rysem životnosti ([+ životnost]). Podobně podle Fillmora nemohou abstraktní jména figurovat v lokativu, a měla by proto pro účely pádové gramatiky být označena rysem [- lokativ] (tamtéž, s. 49–50).

Výběr slovesa, které se může vyskytovat v dané větě, probíhá na základě pádového rámce (case frame), který sestává z hloubkových pádů jednotlivých jmenných frází. Například sloveso *run* (*běžet*) bude mít rámec [_A], sloveso *open* (*otevřít*) [_O +

A], sloveso *murder* (*zavraždit*) [_D + A] a sloveso *give* (*dát*) [_O + D + A].³ Vedle obligatorních pádových vztahů, které byly zaznamenány v pádových rámcích uvedených sloves, se v jiných pádových rámcích mohou vyskytovat také vztahy fakultativní, které Fillmore (tamtéž, s. 51) navrhol značit závorkami. Například rámec již zmíněného slovesa *open* by tak bylo možné upravit na [_O (I) (A)], protože existuje gramatická věta „The door opened“ (Dveře se otevřely). V případě, že v pádovém rámci slovesa existuje více fakultativních doplnění, z nichž však některá musí být obligatorně přítomná, používá Fillmore pro jejich zápis spojené závorky. Například u slovesa *kill* (*zabít*) musí být přítomen agentiv nebo instrumentál, případně oba tyto pády. Pádový rámec slovesa proto bude [_D (I)(A)]. Ve slovníkovém hesle každého slovesa by se měla objevit informace, do jakých pádových rámců je schopno vstupovat (tamtéž, s. 50–52).

Kromě výše uvedených pádů může sloveso ve svém pádovém rámci obsahovat také vloženou větu (embedded sentence, S), která je podle Fillmora speciálním typem objektivu. Například slova *pravda* nebo *zajímavý*, která Fillmore chápe jako slovesa, budou mít pádový rámec [_S], který bude popisovat výskyty typu „Je pravda, že jsem nepřišel“ nebo „Je zajímavé, že nepřišel“ (tamtéž, s. 52).

Kromě pádových rámců se slovesa vzájemně liší také svými transformačními vlastnostmi (transformational properties), které popisují různé způsoby, jak určité hloubkové struktury může být přiřazena struktura povrchová. Za nejdůležitější z těchto vlastností považuje Fillmore „(a) výběr konkrétní jmenné fráze do role povrchového subjektu nebo povrchového objektu, v případě, že tento výběr není dán obecným pravidlem, (b) výběr předložek, které budou stát u jednotlivých jmenných frází, v případě, že tento výběr není dán obecným pravidlem, a (c) další zvláštní transformační rysy, jako například užití specifických komplementizérů (complementizer)⁴ v angličtině (that, -ing) a další zacházení s nimi“ (tamtéž, s. 53; přeloženo).

Díky tomuto přístupu je podle Fillmora možné zredukovat sémantický popis sloves ve slovníku. Doložil to na příkladu slovesa *vařit* (*cook*) a tří rámců, v nichž se může vyskytovat:

³ Podtržítka označuje sloveso, písmena pak pádové role, které tvoří jeho argumenty. Způsob, jak se jednotlivé pády řadí za sebou, není ve studii popsán.

⁴ Termínem komplementizér se označují slova nebo morfémy začleňující větu do struktury jiné věty, tedy například podřadící spojovací výrazy nebo morfémy, které dávají vzniknout kondenzovaným strukturám.

5) Mother (A) is cooking the potatoes (O).

Matka vaří brambory.

6) The potatoes (O) are cooking.

Brambory se vaří.

7) Mother (A) is cooking.

Matka vaří.

(tamtéž, s. 54)

Namísto rozlišování tří různých významů slovesa můžeme říci, že existují různé pádové rámce, do nichž může být umístěno, a že toto sloveso patří mezi slovesa s vypustitelným objektem (deletable object verbs) (tamtéž, s. 54). Zároveň je takto možné slovesa, která byla doposud uváděna jako významově odlišná, chápat jako významově stejná, ale kompatibilní s jiným pádovým rámcem. Fillmore uvedl příklad slov *see* (vidět) a *show* (ukázat), která mohou mít týž význam a liší se pouze v tom, že první má pádový rámec [_O + D], zatímco druhé [_O + D + A] (tamtéž, s. 56):

8) He showed me his car.

Ukázal mi své auto.

9) I saw his car.

Viděl jsem jeho auto.

Svou představu o tom, jaké informace má obsahovat lexikon jako součást aparátu generativní gramatiky, Fillmore rozvedl ve studii *Typy lexikální informace* (Fillmore 1975a). Sémantický popis lexikálních jednotek, které mohou fungovat jako predikáty,⁵ je podle této studie možné vyjádřit jako „komplexní stanovení vlastností, změn nebo vztahů mezi entitami těchto dvou druhů: (a) entity, které mohou sloužit jako argumenty v predikátově argumentových konstrukcích, v nichž může daná lexikální jednotka vystupovat, a (b) různé aspekty mluvního aktu samotného“ (tamtéž, s. 50). Lexikální popis, který Fillmore navrhl, tak začal zohledňovat i způsob, jak se slovo

⁵ Oproti tradičnímu pojetí predikátu jako centra věty, tedy zpravidla slovesa v určitém tvaru (popř. spojení sponového slovesa v určitém tvaru se jménem), se Fillmore ve svém pohledu na predikát opíral o terminologii predikátové logiky, která jej chápe jako relaci na argumentech, tedy jej vymezuje jako člen, který argumentu přisuzuje vlastnost nebo jej staví do vztahu s jiným argumentem. Predikátem je v tomto pojetí kterýkoli výraz, kterému lze přiřknout pravdivostní hodnotu.

vztahuje k aktuální řečové situaci, a vydělil například lokuční slovesa, která odkazují k jinému než právě probíhajícímu mluvnímu aktu (např. *řici*). Proto je v jejich případě nutné rozlišovat lokuční zdroj jako původce probíhajícího mluvního aktu a konatele lokačního slovesa, který je původcem mluvního aktu, na nějž dané lokuční sloveso odkazuje (tamtéž, s. 50). Dále Fillmore (tamtéž, s. 52–53) rozlišil slova na základě kategorií vyplývajících z fyzické a kulturní zkušenosti člověka. Příkladem mohou být slovesa momentánní, která předpokládají změnu v čase (např. *probudit se*), trvací, která označují pokračující činnost nebo stav (*spát*), a iterativní, která popisují opakující se děj (*kopat*). Každý z těchto typů sloves může být vzhledem ke svým sémantickým vlastnostem smysluplně spojen jen s některými druhy doplnění.

Každé slovo, které může vystupovat jako predikát, vyžaduje doplnění specifickým počtem argumentů určitých typů. Počet a typ jednotlivých doplnění zároveň může sloužit k odlišení jinak významově stejných slov, jak tomu bylo například v případě výše uvedených sloves *see* a *show*. Oproti předchozí studii (Fillmore 1968) zde Fillmore důrazněji upozornil, že při posuzování, kolik argumentů predikát vyžaduje, je nutné rozlišit počet argumentů, které predikát potřebuje po obsahové stránce (tedy pádů), a argumentů, které musejí být ve větě explicitně uvedeny (Fillmore 1975a, s. 55).

Jednotlivé typy pádů a jejich popisy se od návrhu publikovaného v *The Case for Case* (Fillmore 1968) ztelně proměnily. V *Typech lexikální informace* (Fillmore 1975a, s. 56) byl představen následující přehled:

konatel (Agent – A), původce děje;

odpůrce (Counter-agent – C), síla nebo odpor, proti němuž se akce provádí;

objekt (Object – O), entita, která se pohybuje nebo mění nebo jejíž poloha či existence se bere v úvahu;

výsledek (Result – R), entita, která vzniká jako výsledek děje;

nástroj (Instrument – I), podnět nebo bezprostřední fyzická příčina události;

zdroj (Source – S), místo, od něhož něco směřuje;

cíl (Goal – G), místo, k němuž něco směřuje;

recipient (Experiencer – E), entita, která dostává nebo přijímá, zakouší či se podrobuje účinku nějakého děje (dříve jsem ji nazýval dativem).

Pády konatele děje, objektu a nástroje jsou tytéž jako v předchozím návrhu soustavy pádů (Fillmore 1968, s. 46–47), došlo pouze k drobné úpravě jejich názvů. Pád

recipienta odpovídá pádu, který Fillmore dříve označoval jako dativ, pád výsledku je totožný s faktitivem. Lokativ, který byl v původním seznamu pádů jediným pádem identifikujícím prostorovou složku slovesa, byl nahrazen dvěma specifitějšími pády, zdrojem a cílem. Zcela nový je v tomto návrhu pád odporce, který neodpovídá žádnému z dříve navrhovaných pádů.

Počet pádů, které sloveso vyžaduje jako svá doplnění, nemusí odpovídat počtu argumentů, které se s daným predikátem pojí. Například sloveso *rise* (zvednout se) vyžaduje pádová doplnění agent a objekt, ta ale mohou být vyjádřena pouze jedním argumentem (Fillmore 1975a, s. 56):

10) John (A, O) rose.

Jan se zvedl.

Počet pádů ani počet argumentů, které predikát vyžaduje, navíc nemusí odpovídat počtu argumentů, které se objeví v povrchové struktuře konkrétní věty. Argument může být v povrchové struktuře věty vynecháván i obligatorně, a to v případě, že je součástí významu predikátu. Příkladem může být sloveso *dine* (večeřet), jehož význam odpovídá významu spojení *eat dinner* (jíst večeři), objekt *dinner* (večeře) se proto se slovesem *dine* již nepojí (tamtéž, s. 58–60).

Další z informací, které by podle Fillmora (tamtéž, s. 61–62) měly v lexikonu u jednotlivých jednotek být uvedeny, je presupozice, neboli „ty podmínky, které musí být splněny, než věty může být použito [...]“ (tamtéž, s. 61). Presupozice nevypovídá o pravdivosti či nepravdivosti tvrzení, ale o tom, jestli je větu vůbec možné za tvrzení považovat. Vzhledem k tomu, že presupozice informuje pouze o vhodnosti užití predikátu, není zasažena jeho negací.⁶ Například použijeme-li větu „To, že Harry dosud žije se svou matkou, dokazuje, že je špatná partie“, presuponujeme, že Harry má matku a žije s ní. Kdyby tomu tak nebylo, nebyla by věta nepravdivá, ale pouze nenáležitá. Pokud větu negujeme („To, že Harry dosud žije se svou matkou, nedokazuje, že je špatná partie“), presupozice zůstává stejná.

Fillmore (tamtéž, s. 63) si dále položil otázku, jak souvisí sémantické rysy slova se způsobem, jakým se uživatelé řeči k jím označovanému objektu vztahují, jak jej

⁶ V českém prostředí se presupozici věnovala například Eva Hajičová v knize *Negace a presupozice ve významové stavbě věty* (Academia, 1975).

hodnotí a jak promlouvají o jeho prostorových vlastnostech. Informace o hodnocení je u některých slov odvoditelná přímo z jejich definice. Například pro slovo *pilot* (*pilot*) navrhl Fillmore (tamtéž, s. 63) následující slovníkové heslo: „profese: konatel slovesa v konstrukci (V O A), kde V je ‚řídít‘ s presupozicí, že O je vzdušné plavidlo“. Díky této definici je snadno odvoditelné, že spojení dobrý pilot označuje člověka, který dovedně vykonává činnost řízení vzdušného plavidla, uvedenou v lexikálním hesle.

Jinak je tomu však v případě slova *food* (*jídlo*), jehož slovníková definice by podle Fillmore (tamtéž, s. 64) mohla vypadat takto: „funkce: objekt slovesa v konstrukci (V O A), kde V je ‚jíst‘.“ Hodnocení jídla se však většinou týká jeho výživnosti nebo chuti, což jsou vlastnosti, jejichž význam z hlediska hodnocení nelze z hesla pro slovo *food* odvodit. Na základě tohoto rozdílu formuloval Fillmore (tamtéž, s. 64) otázku, jestli porozumění podobnému hodnotícímu tvrzení vychází z toho, „co člověk jako mluvčí jazyka ví o slovech v tomto jazyce, anebo co člověk jako příslušník určité kultury ví o objektech, názorech a praktikách této kultury“. Na odpověď v tomto textu rezignoval a rozhodl se netrvat na přísném oddělování lexikonu a encyklopedie.

Pokud jde o způsob, jak v lexikonu zachycovat odlišná sémantická nebo syntaktická užití jednoho slova, vyjádřil Fillmore (tamtéž, s. 66) názor, že by měla být uvedena v rámci jednoho hesla pouze v případě, že tento posun odráží obecně platné jazykové schéma. Například slovníkové heslo podstatného jména *pilot*, které je definováno jako konatel určité činnosti (viz výše), musí ukazovat způsob, jak použít s tímto jménem asociované sloveso *pilot* (*pilotovat*). Toto sloveso poté metaforicky nabývá dalších významů a může být užito i pro popis činností, které jsou řízení letadla podobné. Slovesné i jmenné užití slova *pilot* i jeho významový posun by měly být uvedeny v témže slovníkovém hesle.

Podobně funguje i vznik polysémie v případech, kdy „jeden druh činnosti představuje možný způsob konání jiného druhu činnosti“ (tamtéž, s. 67). Například sloveso *tie* (*vázat*) označuje „jisté druhy manipulací s objekty podobnými provazu a jisté výsledky těchto manipulací“. Je ho tedy možné použít ve spojeních jako *tie the shoestrings* (*zavázat tkaničky u bot*) nebo *tie the knot* (*zavázat uzel*). Vzhledem k tomu, že vázání může často sloužit k upevňování věcí, převzalo sloveso *tie* některé sémantické rysy slovesa *fasten* (*upevnit*), a může tedy nabývat významu ‚upevnit pomocí vázání‘. Jeho užití ve spojení *tie the shoes* (*zavázat boty*) je proto náležité, přestože plně neodpovídá původnímu významu slovesa *tie*. I tento metonymický posun musí podle Fillmore být zachycen v lexikálním popisu slova.

Vedle požadavků týkajících se povrchové struktury, tedy těch, které jsou určovány lexikální informací, se v lexikonu musejí objevit i podmínky stanovující přijatelnost daného slova v hloubkově struktuře. Jako příklad takového požadavku uvádějí překladatelé článku sloveso *dutat*, které se musí vyskytovat v negativní větě, aby bylo gramatické, je tedy nutné použít jej ve spojení „ani jsem nedutal,“ naproti tomu užití „dutal jsem“ je negramatické (tamtéž, s. 69).

3.1. Příklad lexikálního hesla

V závěru studie *Typy lexikální informace* (Fillmore 1975a, s. 73–74) je uvedeno několik příkladů lexikálních hesel zpracovaných podle Fillmoreova návrhu z této a předchozích studií. Jedním z nich je heslo slovesa *accuse* (*obvinit*):

ACCUSE:	+performativní, +lokuční, +momentánní
argumenty:	x, y, z
pády:	zdroj a konatel, cíl, objekt
předložky:	by, –, of
normální podmět:	x
přímý předmět:	y
presupozice:	x a y jsou lidé z je činnost x soudí, že z je „špatné“
význam:	x tvrdí, že y způsobil z
nevyjádřeno, je-li určité:	x
nevyjádřeno, je-li neurčité:	z

(tamtéž, s. 74)

Sloveso *obvinit* je performativní, tedy schopné proměňovat mimojazykovou realitu, například když je použito v rámci právního sporu. Má dále rys lokuční, neboť odkazuje k jinému než právě probíhajícímu mluvnímu aktu, a momentánní, zahrnuje tedy změnu v krátkém čase nebo okamžiku. Sloveso vyžaduje tři argumenty, které jsou v tomto popisu označeny písmeny x, y a z. První z nich, tedy x, figuruje v pádové roli zdroje a konatele děje, y má roli cíle a z má roli objektu. V kategorii předložky jsou

v pořadí odpovídajícím jednotlivým argumentům uvedeny předložky, které jsou součástí hloubkové podoby daných argumentů.⁷ V případě, že podoba věty obsahující uvedené sloveso připouští výskyt některé z uvedených předložek v povrchové struktuře, vznikají následující skladební dvojice:

- 1) accused by John
obviněn Johnem
- 2) accuse Peter
obvinit Petra
- 3) accuse of murdering Mary
obvinit ze zavraždění Marie

Kategorie normální podmět a přímý předmět udávají, který z argumentů figuruje v dané roli v případě, že je sloveso použito v aktivním tvaru. V kategorii presupozice jsou uvedeny podmínky, které musejí být splněny, aby slovesa bylo užito náležitě.

Přínejmenším první dvě z uvedených presupozic se však mohou jevit jako diskutabilní, neboť je možné obvinit například psa z roztrhání bot (a tedy y nemusí být člověk) nebo Karla z namyšlenosti (a tedy z může být nejen činnost, ale také například vlastnost). Domníváme se proto, že uvedené heslo popisuje pouze jeden z možných významů slovesa, a to ten, který sloveso nabývá při užití v právním jazyce. Čeština i angličtina však připouští užití slovesa i v jiných typech situací, kde mohou být presupozice odlišné.

Kategorie význam obsahuje popis významu slova, který již neobsahuje informace zahrnuté do kategorie presupozice a který popisuje vztah mezi argumenty, na základě něhož lze větě přiřknout pravdivostní hodnotu. Pokud se tedy setkáme s větou 4), můžeme usuzovat, že Jana považuje úklid pokoje za něco špatného.

- 4) Jana obvinila Evu z úklidu pokoje.

⁷ Předložky jsou součástí popisu hloubkových pádů, ale v povrchové struktuře věty se nemusejí objevit. Jejich výskyt je upraven řadou transformačních pravidel, mezi něž patří například pravidlo vymazání předložky u subjektu (subject-preposition deletion rule). Představu, že každé pádové roli je automaticky přiřazena předložka, která v procesu tvoření věty může být vymazána, Fillmore později opustil jako neefektivní.

V opačném případě by věta byla užita nenáležitě. Její pravdivost však v žádném z případů není zasažena, neboť závisí pouze na tom, jestli Jana skutečně tvrdila, že pokoj uklidila Eva, nebo nikoli.

Poslední dvě kategorie určují, které větné členy mohou být v případě, že jsou určité nebo neurčité, vynechány. Argument y musí být přítomen vždy, argument x může být vynechán v případě určitosti a argument z v případě neurčitosti. Ve větě tedy musí vždy být přítomen obviněný. Pokud je původce obvinění z kontextu znám, nemusí být ve větě explicitně vyjádřen, naopak důvod obvinění může být vynechán pouze v případě, že znám není:

5) John accused Peter of murdering Mary.

Jan obvinil Petra ze zavraždění Marie.

6) He (John) accused Peter of murdering Mary.

(Jan) obvinil Petra ze zavraždění Marie.

7) He (John) accused Peter (of something).

(Jan) obvinil Petra (z něčeho).⁸

⁸ Jak již bylo zmíněno, popis se zřejmě týká pouze slovesa *obvinil* jako právního termínu.

4. Přejchodové období

Přestože se Fillmore (1976b, s. 22) nadále považoval za lingvistu vycházejícího z tradice generativní gramatiky, začala se v jeho studiích v 70. letech objevovat kritika některých generativistických předpokladů, především tvrzení, z něhož vycházela teorie generativní sémantiky, že „ve skutečnosti neexistuje žádná rovina ‚hloubkové struktury‘, která by byla odlišná od roviny sémantické reprezentace“ (Fillmore 1976a, s. 232). V další studii Fillmore (1980, s. 35) odsoudil také svůj někdejší pohled na sémantiku věty: „Kdysi jsem chtěl zaujmout rozhodný postoj v tom smyslu, že sémantika věty – všechno až na její rétorickou část – je plně konstruovatelná z lexikálních informací, jimiž jsem rozuměl informace týkající se skutečných povrchových slov. Jestliže víme všechno o slovech, včetně jejich valence nebo kombinatorických schopností, můžeme si v zásadě (jak jsem se domníval) udělat obraz o všem, co potřebujeme vědět o větách.“ „Jsem přesvědčen, že cíle, který jsem měl na mysli, není možno dosáhnout, alespoň ne pro angličtinu“ (tamtéž, s. 36).

Věta totiž kromě informací, které jsou obsaženy v její struktuře, obsahuje také odkazy na skutečnosti, které existují mimo ni, například deixi nebo presupozici (Fillmore 1976a, s. 232). V další studii Fillmore (1976b, s. 23–24) mezi informace, které nejsou součástí větné struktury, a přesto jsou nezbytné pro porozumění, přidal znalost sociální funkce jazykových obrátů a povědomí o kontextu, v němž je určité vyjádření ukotveno.

Kontext hraje pro jazykovou kompetenci významnou roli i z jiného důvodu. Je totiž nedílnou součástí procesu osvojování jazyka a tím také složkou významu, který určitým slovům přikládáme. V kognitivní lingvistice a psychologii se pro tuto součást významu slova používá termín rámec, schéma nebo scénář. Vzhledem k tomu, že člověk je nakloněn uvažování v kategoriích a mentálnímu uspořádávání svého poznání světa, je jedním z nejčastějších způsobů, jak třídí své jazykové znalosti, právě přiřazování slov nebo obrátů k určitému rámci (tamtéž, s. 24–25). Později se fakt, že „že významy závisejí na situacích“ (Fillmore 1977, s. 72; přeloženo) pro Fillmora stal hlavním východiskem pro zkoumání jazyka.

S touto představou o vytváření mentálních rámců úzce souvisí také teorie prototypů,⁹ již Fillmore (1975b, s. 123; přeloženo) ve svém přístupu k jazyku rovněž

⁹ Mezi průkopníky této teorie patří například Eleanor Rosch, Paul Kay nebo Brent Berlin.

zohlednil: „Místo aby význam jazykové formy byl reprezentován výčtem podmínek, které musí platit, aby forma byla užita vhodně nebo pravdivě, [...] porozumění významu vyžaduje, alespoň ve valné většině případů, vztah k příkladu nebo prototypu.“

V souvislosti s tím, jak se v období 70. let postupně rozšiřovalo množství informací, které Fillmore považoval za nezbytné pro porozumění určitému vyjádření, docházelo také k proměně jeho pohledu na argumentovou strukturu věty. Již ve studii *Subjekty, mluvčí a role* Fillmore (1976a, s. 227) k pádovým rolím, které popsal v předchozích pracích, přidal ještě druhý typ rolí, které označují účastníky ustálených procesů (příklad viz kap. 7.1). Tento druhý typ rolí později specifikoval jako složky konceptuálního rámce děje, které jsou v mysli aktivovány pokaždé, když dojde k porozumění některému ze sloves, která jsou složkami daného rámce (Fillmore 1977, s. 73–74). Slovesa, která daný rámec aktivují, se pak navzájem liší podle perspektivy, z níž nahlízejí situaci, kterou rámec představuje, tedy podle toho, které ze složek rámce staví do popředí tím, že je činí součástí jádra věty¹⁰ (příklad viz kap. 7.1). Ostatní role mohou být ve větě přítomny jako předložkové fráze, příslovce nebo vedlejší věty nebo mohou být ze struktury věty zcela vynechány.

Gramatické funkce rolí, které jsou postaveny do popředí, jsou částečně determinovány pravidly, která Fillmore (tamtéž, s. 74) označil jako pádovou hierarchii. Mezi kategoriemi, které se mohou podílet na vytváření pádové hierarchie, je například životnost, neboť je obvyklejší upřednostnit perspektivu životného účastníka děje než vyzdvihnout účastníka neživotného. Proto vnímáme větu 1) jako přirozenější než větu 2):

1) I hit Harry with the stick.

Udeřil jsem Harryho tyčí.

2) I hit the stick against Harry.

Udeřil jsem tyčí do Harryho.

(tamtéž, s. 75)

Další kategorií, která zvyšuje pozici určitého účastníka v pádové hierarchii, je změna místa nebo stavu. „Pokud agens pohybuje patientem proti cílovému účastníkovi, a v důsledku toho se cílový účastník pohybuje nebo mění, získává cílový účastník

¹⁰ Za jádro věty považuje Fillmore predikát, subjekt a přímý objekt.

natolik velký význam, že je postaven do popředí.“ (tamtéž, s. 76; přeloženo) To je patrné z následujících příkladů:

3) I pushed against the table.

Zatlačil jsem na stůl.

4) I pushed the table.

Posunul jsem stůl.

Zatímco v první větě nedochází k pohybu ani proměně stolu, není posunut do popředí a zůstává mimo jádro věty. Naproti tomu ve druhé větě se stůl pohybuje, a proto musí být součástí jádra věty a stává se přímým předmětem.

Kromě uvedených kategorií Fillmore (tamtéž, s. 77) mezi faktory, které ovlivňují pádovou hierarchii, řadí také určitost a úplnost (příklad viz kap. 7.2).

V 70. letech se výrazně proměnil Fillmoreův pohled na to, jaký je vztah lexikonu a encyklopedie. Zatímco při formulaci pravidel pádové gramatiky se Fillmore rozhodl tuto otázku nezodpovědět, přestože si byl vědom jejího významu, s postupným propracováváním teorie pádů k ní zaujal nové stanovisko. Explicitně se problému vztahu lexikonu a encyklopedie věnoval ve studii *Budoucnost sémantiky* (Fillmore 1980, s. 27), kde uvedl příkladovou větu o osmdesátinohém slonovi a položil si otázku, na základě čeho dokáže recipient rozhodnout, že spojení *osmdesátinohý slon* je chybné. Jako jedno z možných vysvětlení uvedl hypotézu, že součástí definice pojmu *slon* je i fakt, že má čtyři nohy. Předložil však také tvrzení, že recipient hodnotí spojení *osmdesátinohý slon* jako chybné proto, že představa osmdesátinohého slona je v rozporu s jeho zkušeností, a k této druhé možnosti se přiklonil jako k pravděpodobnější.

Význam encyklopedické znalosti pro porozumění je patrný také při vysvětlení způsobu, jak mluvčí chápe význam některých obtížně definovatelných slov. Fillmore (tamtéž, s. 32–34) upozornil, že kromě vymezujících definic, které jsou souborem kriteriálních vlastností pojmu, existují také definice charakterizující, které popisují slova, jež nejsou definovatelná vymezující definicí. Příklady takových slov mohou být *levý* a *pravý* nebo *zklamání*. K vymezení pojmu *levý* můžeme užít polohu srdce nebo fakt, že v populaci převažují praváci, ale nemůžeme jej jasně analyzovat. „Proces porozumění u těchto slov nevyžaduje, aby interpret porozuměl sémantické struktuře

těch slov, nýbrž aby prožil situaci, v níž prostě nějak začal na svém těle rozlišovat pravou stranu od levé“ (tamtéž, s. 32).

Podobně je na mimojazykové zkušenosti založeno také porozumění slovu *imitace*, například ve spojení *imitace kávy*. To podle Fillmora (tamtéž, s. 28) označuje „nějakou látku, která má mnoho z vlastností kávy, ale postrádá jednu vlastnost, která je vlastností kriteriální: Není vyrobena z kávových bobů“. Zároveň, jak Fillmore (tamtéž, s. 28) tvrdí, neexistuje dobrý důvod, aby součástí definice slova *káva* byly i rysy, které nejsou kriteriální. Porozumění slovnímu spojení *imitace kávy* je proto založeno převážně na znalosti světa a jen z menší části na lexikonu.

Tento druh znalosti mluvčímu umožňuje také porozumět hodnotícím adjektivům, u nichž není jasně specifikována vlastnost, kterou hodnotí. Příkladem může být adjektivum *dobrý*. To je schopno vstupovat do spojení *dobrý steak*, *dobrý učitel* nebo *dobrý list*, ale zatímco prvním dvěma spojeními bez problémů rozumíme, neboť jsme snadno schopni určit, jakým způsobem může steak nebo učitel obohacovat náš život, v případě listu pravděpodobně nedokážeme nalézt žádný známý scénář, který by nám pomohl tomuto spojení porozumět (Fillmore 1976b, s. 28).

V období 70. let tedy Fillmore soubor informací, které by měly tvořit lexikální reprezentaci slova nebo slovního spojení, rozšířil o seznam ustálených složek děje, který sloveso označuje, a o údaj, které z účastnických rolí přítomných v konceptuálním rámci slovesa jsou tímto slovesem postaveny do popředí. Zároveň upozornil na význam encyklopedických informací, které jsou stěžejní pro porozumění, přestože nejsou součástí lexikonu.

5. Období sémantiky rámců

Již v 70. letech se ve Fillmorových pracích začaly objevovat návrhy nového způsobu zkoumání významu a porozumění, který se zakládal na představě, že lexikální jednotky jsou v lidské mysli organizovány do rámců odrážejících životní zkušenost mluvčího.

Tento nový přístup, nazvaný sémantika rámců, navázal na pádovou gramatiku, ale v některých směrech ji rozšířil. Fillmore (1982, s. 114–116) vysvětlil, že pádová gramatika nemohla být pro popis jazyka dostačující, protože na základě větných vzorců bylo možné rozlišit některé sémantické třídy sloves, například slovesa pohybu, vnímání apod., nebyl však rozvinut popis sémantických rozdílů mezi slovesy jednotlivých tříd. Proto bylo nutné do modelu jazykového popisu přidat vrstvu, která umožňuje sémantický popis celých oblastí slovní zásoby pomocí nových kategorií. Celky, které rozšířily Fillmorovo dosavadní pojetí významu slov, fungují podobně jako kategorie, které vznikají v lidské mysli a slouží ke strukturaci zkušenosti. Tyto nové sémantické struktury, které zahrnují účastníky určité situace a presupozice spjaté s různými jazykovými prostředky, jež lze pro popis dané situace použít, Fillmore nazval rámce.

Díky rámcům lze blíže popsat například význam sémantické domény spojené se slovem *kritizovat*. Konceptuální rámec, který je jím aktivován, obsahuje osobu, která vynáší soud (nazvěme ji Soudce), osobu, jejíž chování nebo charakter způsobil, že Soudce vynesl soud (Obžalovaný), a situaci, která vedla Soudce k vynesení soudu (Situace). Sloveso *kritizovat* označuje děj, v němž Soudce presuponuje, že Obžalovaný je zodpovědný za Situaci, a tvrdí, že Situace je hodna odsouzení. Naproti tomu sloveso *obvinit*, které tento rámec rovněž aktivuje, označuje situaci, kdy Soudce presuponuje nesprávnost Situace a tvrdí, že Obžalovaný je za ni zodpovědný (tamtéž, s. 116).

Vedle rámců, které každému slovu přiřazují komplex zkušeností, jež jím mohou být popsány, je pro popis každého slova nutné znát také jeho ukotvení v komunikační situaci. Při porozumění¹¹ jazykovému vyjádření zapojuje mluvčí nejen svou schopnost

¹¹ Cílem sémantiky rámců je rovněž zachytit způsob, jak mluvčí zpracovává jazyková vyjádření při jejich interpretaci, a Fillmore ji proto v některých textech nazýval také sémantika porozumění (semantics of understanding, U-semantics). Vymezil ji tak proti pravdivostní sémantice (semantics of truth, T-semantics), jejímž hlavním cílem je posuzování, za jakých okolností je jazykové vyjádření pravdivé (Fillmore 1985, s. 222).

spojit schémata ve své mysli s výseky reality, o níž dané vyjádření promlouvá, ale také schopnost vyvozovat z jazykového vyjádření informace o situaci, v níž je použito Fillmore (tamtéž, s. 117). Pro rámce, které zachycují zkušenost mluvčího a vztahy, které mezi slovy v jeho mysli existují, navrhl Fillmore (tamtéž, s. 117) termín kognitivní rámce (cognitive frames), zatímco rámce, které zohledňují ukotvení vyjádření v komunikační situaci, nazval interakční rámce (interactional frames). Tento druhý typ rámců je zohledňován například při porozumění vyjádřením vázaným na specifické komunikační situace. Pokud víme, že určitý text je obchodní smlouva, nekrolog nebo žádost o ruku, můžeme porozumět některým obrátům, které by bez znalosti interakčního rámce byly obtížně interpretovatelné, nebo předvídat, jak text bude strukturován.

Význam rámců se projevuje také v situacích, kdy různí mluvčí vyjadřují opačný názor na tutéž skutečnost. Může to být proto, že sdílejí její zařazení do určitého rámce, ale nesouhlasí se způsobem, jak jí druhý přiřazuje rysy, které tomuto rámci náleží, důvodem neshody však může být také fakt, že každý z mluvčích situaci ve své mysli spojuje s jiným kognitivním rámcem. Pokud první mluvčí popíše určitou osobu jako lakomou, a druhý s tímto hodnocením nesouhlasí, může reagovat dvěma způsoby:

- 1) Není lakomý, je štědrý.
- 2) Není lakomý, je spořivý.

V prvním případě druhý mluvčí přijal rámec, v němž byla první věta pronesena, a opravil pouze umístění dotyčného člověka na škále od lakomého ke štědrému. Ve druhém případě souhlasil, že dotyčný nevydává příliš mnoho peněz, ale opravil rámec, do něž je tato skutečnost zařazena. Zatímco první mluvčí použil k hodnocení škálu lakomý – štědrý, druhý mluvčí ve druhém případě aplikoval rámec obsahující vlastnosti spořivý a rozhazovačný (tamtéž, s. 125).

Rámce také vysvětlují porozumění hodnotícím adjektivům, jimiž se Fillmore zabýval již dříve (1976b, s. 28). Pokud chápeme spojení jako dobrá tužka, dobrá káva, dobrá matka, dobrý pilot atd., musíme zapojit rámce, v nichž je obsažena informace, jakou roli v našem životě hraje tužka, káva, matka nebo pilot, a v jakém ohledu tedy každá z těchto entit může být dobrá nebo špatná (Fillmore 1982, s. 129). Podobně Fillmore (tamtéž, s. 133) přistoupil také k problému významu slova *imitace*, který se také objevil již v jeho předchozích studiích (viz kap. 4). Oproti dřívějším zmínekám o těchto slovech však přidal upozornění, že rozumět spojení *imitace kávy* znamená

rozumět roli kávy v lidském životě a pravděpodobně také důvodu, proč by někdo měl zájem vytvořit její náhražku. Na stejné znalosti je založeno také naše nepochopení spojení *skutečné kalhoty*, ke kterému dochází proto, že si těžko dovedeme představit něco, co by vypadalo jako kalhoty, ale nedalo se stejným způsobem použít, ani důvod, proč by kdokoli podobný předmět vyrobil, a jelikož neznáme nic, co by mohlo být označeno spojením *imitace kalhot*, není důvod vymezovat oproti této imitaci skutečné kalhoty.

Z uvedených příkladů je patrné, že se v této době ještě prohloubil Fillmoreův zájem o encyklopedické znalosti a přesvědčení o tom, že jsou pro porozumění nezbytné. Zároveň se však Fillmore (tamtéž, s. 134) vrátil k té tezi pádové gramatiky, že není nutné striktně oddělovat lexikon a encyklopedii (viz kap. 3), tentokrát se k ní ovšem přiklonil z jiného důvodu. Snaha o toto rozdělení je podle něj zbytečná, protože znalosti obojího druhu jsou součástí sémantických rámců slova, a toto rozdělení tedy ztrácí smysl. „[S]lova (atd.) začínají existovat pouze z nějakého důvodu, který je zakořeněný v lidské zkušenosti a lidských institucích. [...] Práci sémantika je najít přesnou povahu vztahu mezi slovem a kategorií a přesnou povahu vztahu mezi kategorií a pozadím“ (tamtéž, s. 135–136; přeloženo).

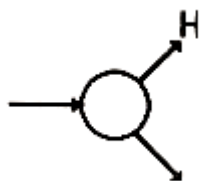
Na základě tohoto přesvědčení začal Fillmore (Fillmore – Atkins 1992, s. 75) uvažovat o možnosti vytvořit slovník, který by zachycoval informace o lexikálních jednotkách a vztazích mezi nimi v souladu s teorií sémantiky rámců. Tento druh popisu by pravděpodobně bylo velice obtížné použít v tištěných slovnících, Fillmore a Atkins však vyšli z předpokladu, že bude možné vytvořit online slovník obsahující takovéto popisy významů slov, a zavedli pro něj pojem slovník rámců (frame-based dictionary).

„V takovémto slovníku [...] budou jednotlivé významy slov, vztahy mezi významy polysémních slov a vztahy mezi významy sémanticky souvisejících slov propojeny s kognitivními strukturami (neboli rámci), jejichž znalost je předpokládána pro porozumění konceptům, které jsou v těchto slovech zakódovány“ (tamtéž, s. 75; přeloženo). Slovník rámců tedy umožní přístup ke konceptuálním rámcům, které jsou určitým slovem aktivovány a na nichž se zakládá úplné porozumění danému slovu. „Popisy rámců budou obsahovat odkazy na další výrazy v daném jazyce, jejichž významy jsou založeny na stejném schématu, čímž systém získá také charakter tezauru“ (tamtéž, s. 76; přeloženo).

5.1. Příklad lexikálního hesla

Jako ukázkou hesla ve slovníku rámců Fillmore a Atkins (1992, s. 79–100) uvedli heslo pro polysémní slovo *risk* (*riziko* nebo *riskovat*). Jedná se o slovo, které patří do skupiny slov, jejichž sémantický popis zahrnuje odkaz k možnosti nežádoucího výsledku. „Tato slova jsou pochopitelná pouze pro někoho, kdo je schopen si uvědomit, že budoucnost je nejistá a že mezi možnostmi budoucího vývoje jsou i takové, které si člověk nepřeje“ (tamtéž, s. 79; přeloženo).

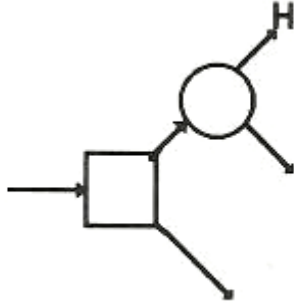
Rámec, který je aktivován slovem *risk*, zahrnuje dva zásadní pojmy: možnost a ztrátu. Pro ilustraci těchto složek rámce jsou ve studii používány diagramy známé z teorie rozhodování. Jedná se o acyklické orientované grafy, v nichž každá hrana má pouze jeden směr a každý uzel je označen jako kruh nebo čtverec, kde kruh reprezentuje možnost a čtverec volbu. Z každého uzlu vycházejí alespoň dvě hrany. Pro slova, která patří do rámce aktivovaného slovem *risk*, lze použít následující diagram:

Obr. 1: diagram situace „čelit riziku“ (tamtéž, s. 80)

Z uzlu, který označuje možnost, vycházejí dvě hrany, z nichž jedna vede do nežádoucí situace, tedy situace ztráty, označené písmenem H. Předpokladem je, že pravděpodobnost tohoto výsledku je větší než 0 (tzn. existuje šance, že ke ztrátě dojde), ale menší než 1 (tzn. existuje šance, že k ní nedojde).

Rámec situace označené slovem *risk* obsahuje dva podrámce, z nichž jeden obsahuje slova, která referují pouze o situaci rizika, zatímco druhý zahrnuje výrazy, které stav rizika představují jako výsledek něčí činnosti. Zatímco slova spadající do prvního podrámce lze reprezentovat diagramem na obr. 1, druhý typ slov odpovídá následujícímu diagramu:

Obr. 2: diagram situace „podstoupit riziko“ (tamtéž, s. 81)

Další kategorie, které spoluutvářejí význam slov v rámci aktivovaném výrazem *risk*, jsou zasažený objekt (objekt, který je rizikem ohrožen), situace (která je hodnocena jako riskantní), čin (který vede k riskantní situaci), aktor¹² (člověk, který provede čin), zisk (ve který aktor doufá), záměr (čeho chce aktor dosáhnout svým činem), beneficent (osoba, pro jejíž zisk se něco děje), motivace (psychologický důvod aktorova počínání) (tamtéž, s. 82–84).

Následuje podrobný popis anglického slova *risk*, který je rozdělen do částí věnovaných jeho výskytu jako podstatného jména a jako slovesa. Obě části obsahují informace o konstrukcích, v nichž se slovo vyskytuje, výrazy, s nimiž se nejčastěji pojí, a syntaktické pozice, do nichž může vstupovat. Možné syntaktické okolí slova je popsáno pomocí výše uvedených kategorií. Pro ilustraci zde uvádíme popis jen jednoho z možných výskytů slovesa *risk* a odpovídající popis slovesa *riskovat* v češtině.

RISK ^{VO}{NP} ^{Sit}{Prep NP}
 Valued Object as D-Object, Situation as PP

He was being asked to risk
^{VO}{his good name}
^{Sit}{on the battlefield of politics}.

Others had risked
^{VO}{all}
^{Sit}{in the war}.

(tamtéž, s. 87)

¹² Oproti předchozím studiím, kde je tento účastník označován termínem konatel děje nebo agens, je zde používán termín aktor.

RISKOVAŤ ^{ZO}{NP} ^{Sit}{Prep NP}

Zasažený objekt jako přímý předmět, Situace jako předložková fráze

Byl požádán, aby riskoval
^{ZO}{své dobré jméno}
^{Sit}{na poli politiky}.

Ostatní riskovali
^{ZO}{vše}
^{Sit}{ve válce}.

Horní indexy značí kategorii rámce, kterou daný výraz představuje (zde ZO pro zasažený objekt a Sit pro situaci), údaje ve složených závorkách udávají syntaktickou realizaci kategorie.

Pro vysvětlení některých větných struktur, v nichž se slovo *risk* může objevit, využili Fillmore a Atkins (tamtéž, s. 96–98) teorii derivativní syntaxe, podle níž může slovo ve svém sekundárním významu získat některé gramatické vlastnosti slova, pro něž je daný význam primární. Sloveso *risk* tak může nabývat gramatické rysy sloves *expose* (vystavit), *invest* (investovat) nebo *bet* (vsadit). Příkladem může být následující přenos vlastností¹³ (podrobněji viz kap. 7.2):

RISK << 'gamble, bet' ^{VO}{NP} ?{ON NP}

He's likely to risk
^{VO}{a week's salary}
 ?{on a horse}

(tamtéž, s. 98)

RISKOVAŤ << ,vsadit' ^{ZO}{NP} ?{NA NP}

Pravděpodobně bude riskovat
^{ZO}{týdenní plat}
 ?{na koně}.

¹³ V případě českého slovesa *riskovat* k žádnému z těchto přenosů vlastností nedochází, proto překlad uvedeného příkladu do češtiny vnímáme jako negramatický. Derivativní syntax se však v jiných případech uplatňuje i v češtině, viz kap. 7.2.

Dvojitá šipka označuje přenos vlastností, které slovo psané velkými písmeny získává od slova v jednoduchých uvozovkách, které je zároveň sekundárním významem prvního slova. Otazník označuje kategorii, která nebyla uvedena mezi standardními složkami rámce, a zatím proto nemá jednoznačný název.

Výhodou tohoto popisu lexikálních jednotek je mimo jiné jeho schopnost rozlišit dva druhy polysémie: první z nich vzniká přenosem sémantického rámce do nové domény (prostřednictvím metafory nebo metonymie), zatímco druhý je pouze kombinací slova s různými syntaktickými vzorci, čímž mohou vznikat nové významy. Například anglické slovo *risk* může označovat situaci, kdy člověk čelí riziku (tj. je v situaci rizika), i situaci, kdy riziko podstupuje (tj. sám se do rizikové situace uvádí, viz rozhodovací diagramy). Tento rozdíl lze popsat prostřednictvím analýzy syntaktického okolí slova *risk* a kategorií, které jsou v něm vyjádřeny, a není proto nutné tyto významy vnímat jako různé lexikální jednotky. Aby však bylo možné tento druh popisu použít, je zároveň nutné zohledňovat konceptuální rámce. Proto je možnost tohoto rozlišení polysémie vázána na slovníky rámců (tamtéž, s. 98–101).

6. FrameNet

V roce 1997 byl na Kalifornské univerzitě v Berkeley zahájen projekt nazvaný FrameNet (FN), jehož cílem bylo vybudování slovníku rámců, který v teoretické podobě představili Fillmore a Atkins (1992). Tato online dostupná databáze, která je i v současnosti stále rozšiřována, obsahuje následující informace:

- 1) popis významů slov jednak slovníkovou definicí, jednak prostřednictvím rámců, které aktivují
- 2) formule zachycující kombinatorické vlastnosti (sémantické i syntaktické) jednotlivých slov
- 3) definice rámců prostřednictvím složek (frame elements), které jsou nezbytné pro porozumění situaci, s níž je rámec spojen
- 4) příkladové věty získané z korpusu,¹⁴ které jsou anotovány prostřednictvím aparátu sémantiky rámců; věty jsou vybrány tak, aby zachycovaly typické realizace jednotlivých složek rámce, například věta „Řezník si nabrousil nůž“ bude upřednostněna před větou „Básník vyfotografoval nůž“.
- 5) grafický model sítě vztahů mezi jednotlivými rámci
(Baker – Fillmore – Lowe 1998, s. 86–87; Fillmore 2008)

Například sloveso *řít (drive)* má význam ‚kontrolovat směr a rychlost pohybu motorového vozidla‘ (FN, přeloženo) a aktivuje rámec *Obsluhovat_vozidlo*¹⁵ (*Operate_vehicle*). Tento rámec, do nějž patří kromě slovesa *řít* také například *jet na kole (bike)*,¹⁶ zahrnuje slova popisující pohyb účastníka nazvaného vozidlo, který je kontrolován účastníkem nazvaným řidič. Následující příklady ilustrují některé z mnoha dalších účastnických rolí, které jsou součástí rámce *Obsluhovat_vozidlo*:

¹⁴ Věty pocházejí nejčastěji z Britského národního korpusu (<http://www.natcorp.ox.ac.uk/>).

¹⁵ Pro sjednocení se značením používaným v databázi FrameNet zde uvádíme názvy rámců s velkým počátečním písmenem a v případě víceslovných názvů oddělujeme slova podtržítky místo mezer.

¹⁶ Vzhledem k tomuto příkladu se definice řízení jako kontroly motorového vozidla nejeví jako příliš vhodná.

„Cíl: Jakýkoli výraz, který udává, kde pohybující se objekt(y) skončí po proběhnuvším pohybu, vyjadřuje účastnickou roli cíle. Některá slova implikují existenci cíle, který je srozumitelný z kontextu výpovědi“ (FN; přeloženo).

Kim drove into the parking lot.

Kim vjela na parkoviště.

Kim drove in.

Kim vjela dovnitř.

(tamtéž)

„Prostředek: Akce provedená řidičem, díky níž řidič dosáhl pohybu vozidla“
(tamtéž; přeloženo).

I managed to bike home by holding the left handlebar in my teeth!

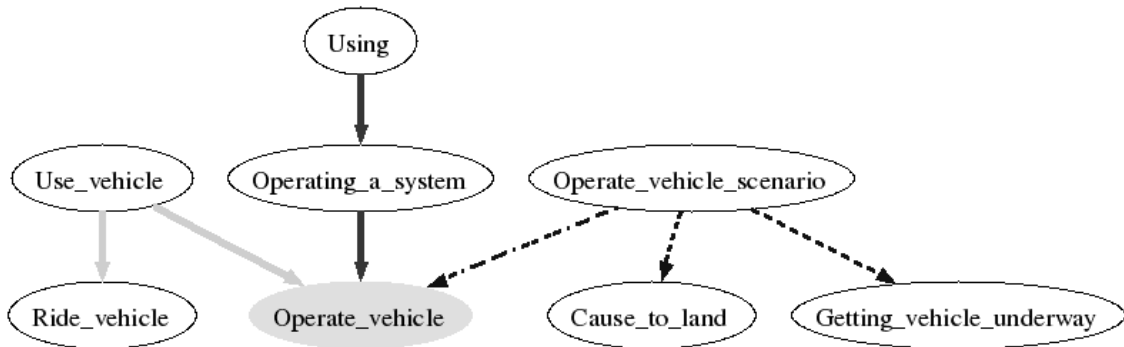
Podarilo se mi dojet domů díky tomu, že jsem držel levé řídítko zuby!

(tamtéž)

Existuje několik typů vztahů mezi jednotlivými rámci. Nejdůležitějšími z nich jsou vztah dědičnosti (inheritance), podrámce (subframe) a perspektivy (perspective):

- a) **Dědičnost** je „vztah mezi rámci, v němž dítě (dědicí rámec) rozvíjí rodiče (rámec, od něhož se dědí); dítě lze označit za ‚druh‘ rodiče, například příjezd je druh pohybu“ (FrameNet Glossary; přeloženo). Dítě přejímá složky děje, jež jsou součástí rámce, který je jeho rodičem, tyto složky však v rámci, který je dítětem, mají specifitější vlastnosti.
- b) Je-li rámec ve vztahu k jinému rámci **podrámcem**, znamená to, že je jednou z jeho součástí a spolu s dalšími rámci utváří jeho plný význam (tamtéž).
- c) Vztah **perspektivy** blíže popisuje, jakým způsobem jsou upraveny vlastnosti rodiče v jeho dítěti, nebo naznačuje, že určitý rámec je konceptualizován prostřednictvím jiného.

Na obr. 3 jsou znázorněny všechny tři uvedené typy vztahů, do nichž vstupuje rámec `Obsluhovat_vozidlo`. Vztah dědičnosti je označen tmavou plnou čarou, vztah podrámce přerušovanou čarou a vztah perspektivy světlou plnou čarou.

Obr. 3: rámec `Obsluhovat_vozidlo` (`Operate_vehicle`) a vztahy, do nichž vstupuje (FN)

Rámec `Obsluhovat_vozidlo` přebírá a specifikuje vlastnosti rámce `Obsluha_systému` (`Operating_a_system`), který je dědicem rámce `Používání` (`Using`). `Obsluha_vozidla` je tedy určitým druhem obsluhy systému a ta je zase jedním ze způsobů, jak lze používat věci. Rámec `Používat_vozidlo` (`Use_vehicle`) je perspektivou pro rámec `Obsluhovat_vozidlo`, což znamená, že tento rámec chápeme skrze svou znalost způsobů, jak lze používat vozidlo, a účelů, ke kterým jej lze použít. `Obsluhovat_vozidlo` je zároveň podrámecem rámce `Scénář_obsluhy_vozidla`, jehož dalšími podrámci jsou rámce `Zastavit` (`Cause_to_land`) a `Způsobit_rozjezd_vozidla` (`Getting_vehicle_underway`). Tím je naznačeno, že scénář obsluhy vozidla je tvořen dílčími situacemi, a to situací zahájení pohybu vozidla, ovládání vozidla v pohybu a ukončení pohybu vozidla.

7. Případové studie

V řadě Fillmorových prací jsou pro ilustraci představeného jazykovědného přístupu použity případové studie téhož slova, spojení nebo rámce jako v pracích předešlých. Díky tomu je možné názorně ukázat postupné proměňování Fillmorových postojů k některým jazykovým otázkám.

V této kapitole představíme dva z nejfrekventovanějších příkladů, kterými Fillmore své teorie ilustroval. Prvním z nich je situace obchodní transakce, na níž byly nejdříve předvedeny některé pádové role a možnosti jejich výskytu u jednoho argumentu a později různými způsoby, odpovídajícími proměnám Fillmorova přístupu, vysvětleny a popsány rozdíly mezi slovesy, která tuto situaci popisují, jako jsou slovesa *koupit* nebo *prodat*.

Druhým příkladem, který se objevuje v řadě Fillmorových studií, je problém vztahu gramatiky a významu ve spojení, u nichž má změna gramatické podoby vliv na chápání úplnosti některých jeho členů, jako je tomu například u konstrukcí typu „naložit něco někam“ a „naložit něco něčím“. Fillmore ve svých studiích postupně předložil dva různé, ale navzájem se nevyklučující principy, které tyto gramatické a sémantické rozdíly vysvětlují, a později ve své teorii zohlednil oba zároveň.

7.1. Obchodní transakce

O slovesech označujících obchodní transakci, tedy *prodat/prodávat* (*sell*) a *koupit/kupovat* (*buy*), se Fillmore poprvé zmínil ve studii *Typy lexikální informace* (Fillmore 1975a, s. 57–58), kde na nich ukázal, že jednomu slovesem vyžadovanému argumentu může odpovídat více pádových rolí zároveň. V pádových rámcích obou sloves je přítomný zdroj a cíl (viz kap. 3) a jeden z nich musí být zároveň konatelem. Pokud je jím zdroj, použijeme sloveso *prodat*, a pokud jím je cíl, užitíme sloveso *koupit*. Synonymie obou slov je však omezena jen na jejich základní význam, tedy na fakt, že se jedná o slovesa označující obchodní transakci. Kromě toho „každé z těchto sloves zdůrazňuje příspěvek, kterým se na ději podílí jeden z jeho účastníků“ (tamtéž, s. 58). Hodnotící adverbium se proto v následujících větách vztahuje pokaždé k činnosti jiného účastníka téhož děje:

- 1) He sells eggs very skillfully.
Prodává vejce velmi obratně.
- 2) He buys eggs very skillfully.
Kupuje vejce velmi obratně.
(tamtéž, s. 58)

Fillmore v této studii zároveň na slovese *koupit* ilustroval tvrzení, že počet pádů i počet vyžadovaných argumentů může být odlišný od počtu argumentů, které se objeví v povrchové struktuře věty. Sloveso *koupit* vyžaduje pět hloubkových pádů (zdroj, cíl, konatel děje, objekt, instrument), ale pouze čtyři argumenty (zdroj a konatel děje, cíl, objekt, instrument). Může se však vyskytnout v syntakticky úplné větě s pouze dvěma argumenty, jak je patrné z následujícího příkladu (argumenty přítomné fakultativně jsou vyznačeny závorkami):

- 3) He bought it (from me) (for four dollars).
Koupil to (ode mne) (za čtyři dolary).
(tamtéž, s. 58)

Vztah mezi syntaktickými vlastnostmi sloves *kupovat* a *prodávat* Fillmore později (1976a, s. 220) popsal pomocí konverzních relací, které umožňují převádět věty s jedním z těchto sloves na věty s druhým tak, aby nedošlo ke změně významu a vzniklé věty byly gramaticky správné. Na základě vět 4) a 5) Fillmore formuloval konverzní pravidlo 6).

- 4) John sells roses to schoolgirls.
Jan prodává růže školáčkám.
- 5) Schoolgirls buy roses from John.
Školačky kupují růže od Jana.
- 6) sell a, b, c = buy c, b, a
prodávat a, b, c = kupovat c, b, a
(tamtéž, s. 220; upraveno)

„NP, která vyjadřuje první argument, zaujímá pozici subjektu; NP, která vyjadřuje druhý argument, zaujímá pozici přímého objektu; (zvláštní pravidlo)¹⁷ NP, která vyjadřuje třetí argument, stává se částí předložkové fráze“ (tamtéž, s. 220). Argument, který se v případě slovesa *prodávat* objevuje v pozici subjektu (v popisu konverzní relace je tento argument označen písmenem a), se u slovesa *kupovat* objevuje jako součást předložkové fráze. Přímý předmět zůstává stejný a člen, který sloveso *prodávat* doplňuje jako předložková fráze, vystupuje u slovesa *kupovat* v pozici podmětu. Vzhledem k tomu, že si při konverzi vyměňují pozice první a třetí argument, označil Fillmore tento druh konverze jako konverzi 1–3.¹⁸

Takovýto druh popisu však vyžaduje, aby v každém jazyce byl každý konverzní pár popsateľný definicí, jako je 6), a podává pouze popis syntaktických vlastností sloves, aniž by jakkoli vysvětloval jejich významový vztah. Proto Fillmore (tamtéž, s. 227) představil ještě druhý způsob přístupu k podobným dvojicím slov, v němž k pádovým rolím přidal druhý typ rolí, které pojmenovávají účastníky ustálených procesů. Slovesa, která označují děje probíhající v rámci obchodní transakce, tak kromě výše uvedených pádových rolí vyžadují také doplnění rolemi druhého typu, jako například zákazník, prodejce, zboží atd. Rozdíl mezi slovesy *koupit* a *prodat* je díky tomuto rozšíření možné popsat tak, že zatímco v případě slovesa *koupit* je konatel v roli zákazníka, u slovesa *prodat* je v roli prodejce.

Tento druh popisu, který zohlednil účastníky ustálených procesů, se stal základem pozdějšího přístupu, v němž byl pojem „ustálený proces“ nahrazen termínem „(konceptuální) rámec“ (Fillmore 1977, s. 72). Způsob pohledu na sloveso však zůstal podobný. Každá ze složek rámce slovesa má určitou roli v ději, který toto sloveso označuje, a zároveň je schopna plnit některou z pádových rolí, které se k danému slovesu vážou. Kromě terminologických rozdílů byla však nejvýraznější změnou Fillmoreova prohlubující se snaha tyto vztahy mezi slovesy nejen popsat, ale také vysvětlit. Příkladem, který k tomu použil, byla opět situace obchodní události.

V jejím konceptuálním rámci figurují dvě neživotné složky děje, peníze a zboží, a kromě nich také dvě osoby s potenciálem plnit funkci agentu, prodávající a kupující. V realizaci věty se však jako agens může objevit jen jedna z nich. Volba agentu je podle

¹⁷ Důvod, proč je toto pravidlo označeno za zvláštní, Fillmore ve své studii blíže nepopsal.

¹⁸ Vymezil ji tak proti konverzi 1–2, ke které dochází například v případě sloves *mít rád* a *libit se* (v konstrukcích jako „mám rád růže“ a „růže se mi líbí“), a konverzi 2–3, jejímž příkladem může být vztah sloves *okrádat* a *krást* („Tomáš ukradl Jířimu tužku“ a „Tomáš okradl Jířiho o tužku“).

Fillmore (tamtéž, s. 72) určena perspektivou, z níž je na děj nahlíženo. „Pokud například do popředí postavíme prodávajícího a zboží, použijeme sloveso *prodat*. Pokud se zaměříme na kupujícího a peníze, použijeme sloveso *utratit*. Pokud bychom chtěli přijmout perspektivu kupujícího a zohlednit peníze nebo prodávajícího, použili bychom sloveso *zaplatit*. Pokud do popředí postavíme zboží a peníze, použijeme sloveso *stát*. A tak dále“ (tamtéž, s. 72–73; přeloženo).

Účastnické role, které jsou slovesem postaveny do popředí, se stávají součástí jádra věty, tedy subjektem nebo přímým předmětem (viz kap. 4) ostatní účastnické role mohou ve větě vystupovat jako součásti předložkových frází nebo z ní mohou být zcela vynechány (tamtéž, s. 73). Například u slovesa koupit tedy bude jádro věty tvořit kupující a zboží, ostatní doplnění budou fakultativně vyjádřena předložkovými frázemi:

7) Marek koupil auto (od Josefa) (za dvě stě tisíc).

V kognitivnělingvistické literatuře se pro proces, při němž jsou určité složky děje stavěny do popředí, čímž dochází ke změně významu, používá termín profilování (profiling). „[R]ozdíl ve významu vět *Honza vypadá jako Aleš* a *Aleš vypadá jako Honza* je ten, že první věta profiluje Honzu (a při tom užívá Aleše jako referenční bod) a druhá Aleše (a Honzu užívá jako referenční bod)“ (Danaher 2007, s. 97).

Způsob, jak jsou jednotlivé účastnické role realizovány v povrchové struktuře vět s jednotlivými slovesy z rámce obchodní situace, je zachycen v první z následujících tabulek. Ve druhé je poté představen tentýž popis pro česká slovesa, která se v některých gramatických vlastnostech od svých anglických protějšků odlišují.

	Buyer	Seller	Goods	Money
BUY	Subj	(from)	D-Obj	(for)
SELL	(to)	Subj	D-Obj	(for)
CHARGE	(I-Obj)	Subj	(for)	D-Obj
SPEND	Subj	NULL	for/on	D-Obj
PAY	Subj	[I-Obj]	[for]	D-Obj
PAY	Subj	(to)	For	D-Obj
COST	(I-Obj)	NULL	Subj	D-Obj

Tab. 1: Valenční vzorce sloves z rámce obchodní transakce. (Fillmore – Atkins 1992, s. 79)

	kupující	prodávající	zboží	peníze
KOUPIT	Subj	(od)	D-Obj	(za)
PRODAT	(I-Obj)	Subj	D-Obj	(za)
NAÚČTOVAT	I-Obj	Subj	(za)	D-Obj
UTRATIT	Subj	NULL	(za)	D-Obj
ZAPLATIT	Subj	(I-Obj)	[za]	D-Obj
STÁT	(I-Obj)	NULL	Subj	D-Obj

Tab. 2: Valenční vzorce sloves z rámce obchodní transakce – čeština.

Obě tabulky ukazují, kterými větnými členy jsou realizovány jednotlivé účastnické role v případě, že je ve větě užito dané sloveso: Subj značí podmět, D-Obj přímý předmět a I-Obj nepřímý předmět. Pokud je místo větného členu uvedena předložka, příslušná účastnická role je ve větě reprezentována předložkovou frází, v níž uvedená předložka figuruje jako hlava. Kategorie NULL značí nemožnost vyjádřit příslušnou účastnickou roli za použití daného slovesa. Pokud je údaj uveden v kulaté závorce, je možné jej z realizace věty vypustit za jakýchkoli okolností, pokud je uveden v hranaté závorce, je možné jej vypustit pouze v případě, že je identita daného účastníka známá z kontextu.¹⁹

Tyto tabulky představují popis pouze prostřednictvím nejzákladnějších, konceptuálně nutně přítomných složek děje. Porozumění mluvčího je však založeno na řadě dalších faktorů, jako je pochopení mechanismů osobního vlastnictví, finanční ekonomiky, implicitní smlouvy a mnoha dalších. Rámec obchodní situace pak kromě výše uvedených kategorií zahrnuje také strukturně složitější členy, jako jsou slovesa označující změnu ceny zboží (*smlouvat*, *zlevnit*) nebo rozdíl mezi časem přenosu zboží a přenosu peněz (*úvěr*) (tamtéž, s. 79).

Popis, který Fillmore v článcích nastínil, se uplatňuje i ve způsobu, jak jsou zpracována hesla v internetové lexikální databázi FrameNet. Rámec obchodní transakce je zde definován takto: „Tato slova popisují základní obchodní transakce, které zahrnují kupujícího a prodávajícího, kteří si vyměňují peníze a zboží. [...] Například pro slovesa koupit a prodávat jsou typické vzorce tyto: KUPUJÍCÍ kupuje ZBOŽÍ od

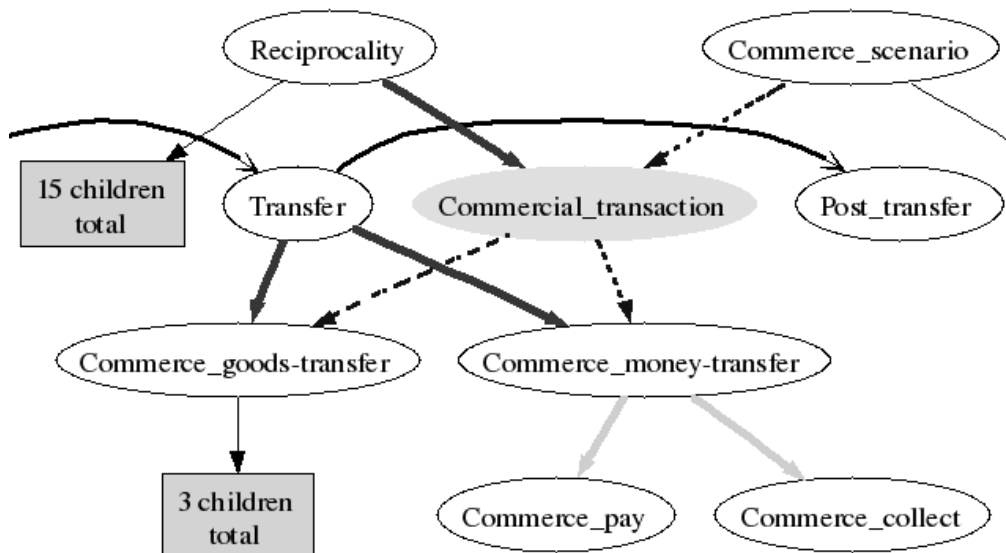
¹⁹ V tabulce pro češtinu neuvádíme v hranatých závorkách podmět, přestože je možné jej z věty vynechat, pokud je z kontextu znám. Tato vlastnost však náleží podmětu jako větnému členu vždy, nejedná se tedy o specifikum konkrétních sloves, a proto by tento údaj nepřispěl k jejich charakteristice.

PRODÁVAJÍCÍHO za PENÍZE. PRODÁVAJÍCÍ prodává ZBOŽÍ KUPUJÍCÍMU za PENÍZE“ (FN; přeloženo).

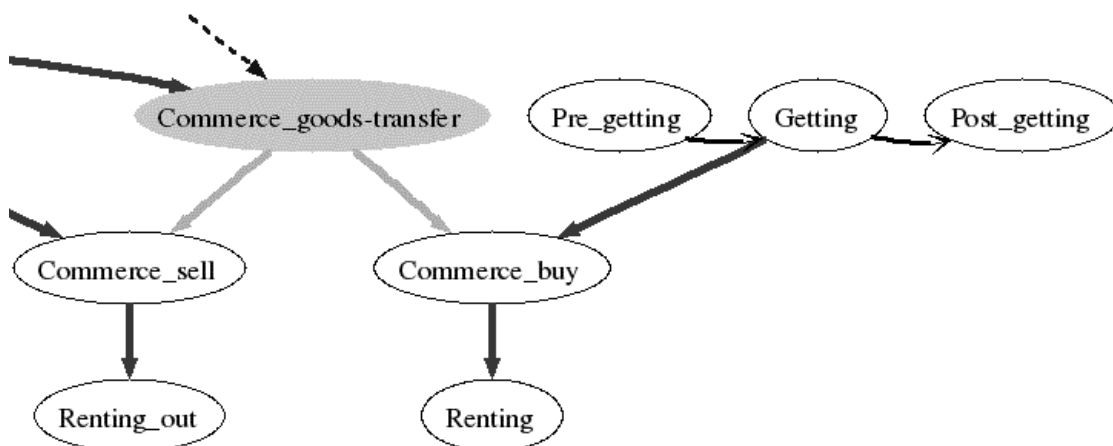
Následují údaje o jednotlivých složkách daného rámce. Jsou rozděleny na jádrové, což jsou „ty, které jsou z povahy rámce konceptuálně nutné v jakékoli realizaci tohoto rámce“ (Fillmore 2008; přeloženo), a nejádrové. V případě obchodní transakce jsou jádrovými složkami právě kupující, prodávající, peníze a zboží (chápáno jako cokoli, co je v transakci vyměněno za peníze, tedy například i práce nebo čas), zatímco mezi nejádrové složky rámce patří prostředek, pomocí něhož k transakci dochází, sazba, tedy cena za jednotku zboží, a jednotka, na základě níž je určena cena zboží (nebo služby) (FN).

V databázi FrameNet je rovněž možné získat informace o vztazích mezi jednotlivými rámci. Různé druhy vztahů rámce obchodní transakce s jeho nejbližším okolím, jak je zaznamenává FrameNet, jsou zachyceny na obr. 4. Rámec Obchodní_transakce (Commercial_transaction) je podrámecem rámce nazvaného Scénář_obchodu (Commerce_scenario), tvoří tedy jeho konceptuální součást. Zároveň je v dědičném vztahu k rámci Vzájemnost (Reciprocality), jeho jednotlivé složky jsou tedy stejného typu, avšak mají specifitější vlastnosti. Vztah podrámce je značen přerušovanou čarou, vztah dědičnosti tmavší a silnější plnou čarou. Světlá plná čára označuje vztah perspektivy.

Obr. 5 zachycuje tytéž vztahy pro rámec Obchod_přenos_zboží (Commerce_goods_transfer) se zaměřením na rámec Obchod_koupit (Commerce_buy), který je s ním ve vztahu perspektivy. Rámec Obchod_koupit je dítětem rámce Dávání (Giving) a zároveň rodičem rámce Najímání (Renting). Kupování je tedy specifickým druhem dávání (zohledňuje perspektivu obchodní transakce) a najímání je opět úžeji vymezeným typem kupování.

Obr. 4: vztahy rámce Obchodní_transakce (Commercial_transaction) a jeho nejbližšího okolí (tamtéž)

Obr. 5: okolí rámce Obchod_přenos_zboží (Commerce_goods_transfer) se zaměřením na rámec Obchod_koupit (Commerce_buy) (tamtéž)

7.2. Ditranzitivní konstrukce

Druhou z otázek, kterou se Fillmore v řadě svých prací zabýval a na niž přinesl více různých odpovědí, je problém ditranzitivních konstrukcí, které mohou vyjadřovat úplnost.²⁰ V prvním návrhu pádové gramatiky (Fillmore 1968) tuto otázku nezohlednil, již ve studii *Typy lexikální informace* (Fillmore 1975a, s. 67) však upozornil na situaci, kdy „tam, kde jeden druh činnosti představuje možný způsob konání jiného druhu činnosti, sloveso, které označuje první činnost, přeneslo jisté syntaktické a sémantické

²⁰ Fillmore používal termín *totality* nebo, v reakci na Andersonův článek (1971), *holistic interpretation*.

vlastnosti na sloveso, které vyjadřuje druhou, popř. dokončující činnost“. K ilustraci této možné situace použil mimo jiné následující příklady:

- 1) He loaded bricks onto the truck.

Naložil cihly na nákladní auto.

- 2) He loaded the truck with bricks.

Naložil nákladní auto cihlami.

- 3) He filled the truck with bricks.

Naplnil nákladní auto cihlami.

(tamtéž, s. 68)

Sloveso *naložit* má význam ‚přemísťovat objekty na nějaký kontejner nebo do něho‘. Tato činnost může vést k naplnění kontejneru a v takovém případě sloveso *naložit* přebírá sémantické i syntaktické vlastnosti slovesa *naplnit*. Rozdíl mezi větami 1) a 2) tak může být objasněn díky významové podobnosti vět 2) a 3) (tamtéž, s. 68).

Krátce poté, co Fillmore toto vysvětlení předložil, vyšel článek Stephena R. Andersona (1971), který reagoval na Fillmoreovo (1968, s. 33) tvrzení, že se lze obejít bez hloubkové struktury ve smyslu standardní teorie²¹ a nahradit ji hloubkovou strukturou, v níž budou pojmy obsazovat jednotlivé pádové role. Aby dokázal, že klasifikace na základě pádových rolí není dostatečná, uvedl Anderson (1971, s. 389) následující příklady vět, jejichž významový rozdíl není popsitelný pomocí aparátu, který Fillmore navrhl:

- 4) John smeared paint on the wall, but most of the wall didn't get any paint on it.

Jan natřel barvu na zeď, ale většina zdi zůstala nenabarvená.

- 5) John smeared the wall with paint, but most of the wall didn't get any paint on it.

Jan natřel zeď barvou, ale většina zdi zůstala nenabarvená.

V obou těchto větách zůstávají barva i zeď ve stejných pádových rolích, a rozdíl mezi prvními větami obou souvětí a významovou rozporuplnost druhého souvětí tedy

²¹ Podle standardní teorie v hloubkové struktuře věty dochází k obsazování pozic větných členů pojmy.

pomocí pádů popsat nelze. Zároveň se však jedná o rozdíl, který je založen na gramatické odlišnosti, proto musí být odrazem rozdílu v hloubkové struktuře věty (tamtéž, s. 389).

Fillmore (1977, s. 70) na základě této kritiky připustil, že kromě roviny pádových rolí je pravděpodobně nutné zohlednit také úroveň, na níž jsou pádovým rolím přiřazeny gramatické vztahy jako subjekt nebo objekt. Způsob, jak k tomuto přiřazení dochází, Fillmore (tamtéž, s. 74) popsal pomocí pravidel, která označil jako pádovou hierarchii. Jednou z kategorií, které tuto hierarchii ovlivňují (viz kap. 4), je úplnost (tamtéž, s. 78). Pokud je některý z účastníků děje tímto dějem zasažen úplně, získává vyšší pozici v pádové hierarchii a přesouvá se do jádra věty, tedy na pozici subjektu nebo přímého předmětu. Proto se ve větě 6) objevuje v pozici přímého předmětu seno, zatímco ve větě 7) vůz, který splňuje podmínku úplného zasažení dějem:

6) I loaded hay onto the truck.

Naložil jsem seno na vůz.

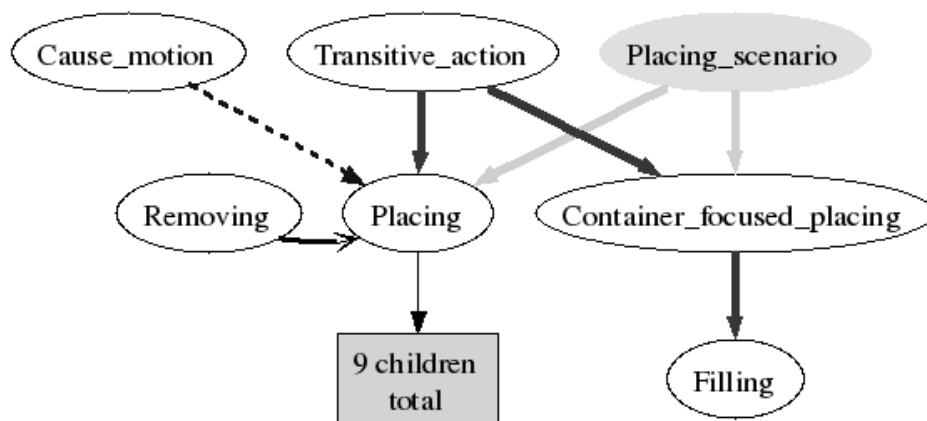
7) I loaded the truck with hay.

Naložil jsem vůz senem.

K příkladu nakládání sena se Fillmore vrátil v jedné z dalších studií (Fillmore – Atkins 1992, s. 97), v níž byly některé neobvyklé syntaktické vlastnosti, kterých za určitých okolností může nabývat sloveso *risk* (*riskovat*), vysvětleny prostřednictvím procesů, které autoři označili jako derivativní syntax. Jedná se o princip, který Fillmore představil již dříve (1975a, s. 67) a podle něhož slovesa v některých svých specifických významech mohou přebírat syntaktické vlastnosti jiného slovesa, s nímž jsou významově propojena. V téže studii byl však zohledněn i druhý z dříve prezentovaných principů, podle něhož se v jádru věty objevují ty účastnické role, které jsou určitým významem slovesa stavěny do popředí, a na základě této odlišné perspektivy autoři studie rovněž popsali polysémii slovesa *riskovat* (Fillmore – Atkins 1992, s. 100–101). Oba způsoby, jak se Fillmore v minulosti pokusil vysvětlit fungování gramatických konstrukcí zahrnujících úplně zasažený člen, se tedy ukázaly jako vhodné pro popis určitých druhů jazykových jevů.

Popis, který užívá lexikální databáze FrameNet, je možné ilustrovat na příkladu slovesa *nakládat* (*load*). FrameNet rozlišuje dva významy tohoto slova. Jeden náleží

rámci Naplňování (Filling) a má význam ‚naplnit, často hojně, entitu kontejnerového typu‘ (FN; přeloženo), druhý patří do rámce Umisťování (Placing) a znamená ‚dát náklad na nebo do (vozu, lodi atd.)‘ (FN; přeloženo). Vztah mezi oběma rámci je zachycen na obr. 6.

Obr. 6: rámce Placing a Filling a jejich okolí (tamtéž)

Rámce Umisťování zaměřené na kontejner (Container_focused_placing) i Umisťování jsou dětmi rámce Tranzitivní akce (Transitive_action), dědí tedy jeho syntaktické i sémantické vlastnosti, ale každý je rozšiřuje odlišným způsobem. Rámec Scénář umisťování (Placing_scenario) je pro oba rámce perspektivou. Rámec Naplňování, do nějž patří i jeden ze dvou významů slovesa *nakládat*, je dítětem rámce Umisťování zaměřené na kontejner, jeho vlastnosti jsou tedy užším vymezením vlastností zděděných z tohoto rámce.

8. Závěr

Sémantika rámců, kterou Fillmore představil ve svých studiích, propojuje informace o formě a významu konstrukcí, a ukazuje tak, jak se syntaktické a sémantické vlastnosti slov vzájemně ovlivňují. Toto dvojí zaměření se stalo východiskem pro přístup k popisu jazyka, který se nazývá konstrukční gramatika. Hlavním předmětem zájmu tohoto pohledu na jazyk jsou konstrukce, tedy poměrně složité abstraktní vzorce propojující formu a význam, které mluvčí využívá při budování jazykového vyjádření. Jednotlivé konstrukce jsou provázány sítí vzájemných vztahů a zároveň vstupují do interakce s konkrétními slovy, která jsou v nich použita (Fried – Östman 2004, s. 12). Tento přístup, který v návaznosti na Fillmorovu teorii sjednocuje některé představy generativní gramatiky s poznatky kognitivní lingvistiky, v současné době rozvíjejí například Paul Kay, Adele Goldberg, William Croft nebo Laura Michaelis.

Fillmorova teorie je rovněž jedním z prvních jazykovědných přístupů, které integrují lidskou zkušenost a encyklopedickou znalost do popisu jazyka. V tomto bodě se shoduje s teorií idealizovaných kognitivních modelů, kterou představil George Lakoff. Výhodou Fillmorova jazykového popisu je však jeho komplexnost a vhodnost pro počítačové zpracování, která umožnila, aby se teoretický základ sémantiky rámců prakticky uplatnil při budování databáze FrameNet.

Díky tomu, že je jazykový popis ve slovníku FrameNet čitelný jak pro člověka, tak pro počítač, může být informace z něj použita při strojovém zpracování přirozeného jazyka nebo využita ve výzkumu umělé inteligence. Vzhledem k širokým možnostem propojení databáze FrameNet s jinými vědeckými projekty se v mnoha zemích světa objevila snaha o vybudování podobného slovníku. V současné době tak vznikají slovníky rámců například pro španělštinu, němčinu, japonštinu nebo čínštinu (ChF).

V české lingvistice došlo k výraznějšímu využití popisného aparátu sémantiky rámců až v nedávné době, kdy byly některé informace z databáze FrameNet provázány s údaji ve valenčním slovníku českých sloves VALLEX. Toto propojení mělo za cíl obohatit výrazně syntakticky zaměřený a v některých případech nedostačující popis v českém slovníku o sémantickou složku, která přispěla k podrobnějšímu rozlišení sémantických kategorií sloves. Zatím byly takto rozšířeny informace o valenci více než tisíce lexikálních jednotek a v budoucnosti mají být podobným způsobem popsána i další slovesa (Kettnerová – Lopatková – Bejček 2012, s. 35–36).

9. Použitá literatura

(FN) *FrameNet* [online]. Dostupné z: <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/> [cit. 29. 4. 2014].

(ChF) *Charles J. Fillmore* [online]. Dostupné z: <http://linguistics.berkeley.edu/charles-j-fillmore-1929-2014> [cit. 29. 4. 2014].

ANDERSON, S. R. (1971): On the Role of Deep Structure in Semantic Interpretation. In: *Foundations of Language*, r. 7. s. 387–396.

BAKER, C. F. – FILLMORE, CH. J. – LOWE, J. B. (1998): The Berkeley FrameNet Project. In: *Proceedings of the Joint Conference of the International Committee on Computational Linguistics and the Association for Computational Linguistics (COLING-ACL)*. Montreal. s. 86–90.

DANAHER, D. (2007): Úvod do kognitivní gramatiky (KG). In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta. s. 89–99.

FILLMORE, CH. J. – ATKINS, B. T. S. (1992): Towards a Frame-Based Organization of the Lexicon: The Semantics of RISK and Its Neighbors. In: A. Lehrer – E. Kittay (eds.), *Frames, Fields and Contrasts: New Essays in Semantics and Lexical Organization*. Hillsdale, NJ: L. Erlbaum Associates. s. 75–102.

FILLMORE, CH. J. (1968): The Case for Case. In: E. Bach – R. Harms (eds.), *Universals in Linguistic Theory*. New York, NY: Holt, Rinehart & Winston. s. 1–88.

FILLMORE, CH. J. (1975a): Typy lexikální informace. In: E. Hajičová a kol., *Studie z transformační gramatiky I*. Praha: SPN, s. 49–73. (anglický originál publikován v roce 1969)

FILLMORE, CH. J. (1975b): An Alternative to Checklist Theories of Meaning. In: *Proceedings of the First Annual Meetings of the Berkeley Linguistics Society (BLS)*. Berkeley, CA, s. 123–131.

FILLMORE, CH. J. (1976a): Subjekty, mluvčí a role. In: E. Hajičová a kol., *Studie z transformační gramatiky II*. Praha: SPN, s. 215–233. (anglický originál publikován v roce 1970)

FILLMORE, CH. J. (1976b): Frame Semantics and the Nature of Language. *Annals of the New York Academy of Sciences: Conference on the Origin and Development of Language and Speech*, 280, s. 20–32.

FILLMORE, CH. J. (1977): The Case for Case Reopened. In: P. Cole – J. M. Sadock (eds.), *Syntax and Semantics, Vol. 8: Grammatical Relations*. New York, NY: Academic Press. s. 59–81.

- FILLMORE, CH. J. (1980): Budoucnost sémantiky. In: E. Hajičová a kol., *Studie z transformační gramatiky III*. Praha: SPN, s. 25–42. (anglický originál publikován v roce 1974)
- FILLMORE, CH. J. (1982): Frame Semantics. In: *Linguistics in the Morning Calm*. Soul: Hanshin Publishing Co. s. 111–137.
- FILLMORE, CH. J. (1985): Frames and the Semantics of Understanding. In: *Quaderni di Semantica*. r. 2. s. 222–254.
- FILLMORE, CH. J. (2008): *Border Conflicts: FrameNet Meets Construction Grammar*. Příspěvek přednesený na konferenci EURALEX XIII. Barcelona.
- FrameNet Glossary* [online]. Dostupné z: <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/index.php?q=glossary> [cit. 29. 4. 2014].
- FRIED, M. – ÖSTMAN, J. (2004): Construction Grammar. In: M. Fried – J. Östman (eds.), *Construction Grammar in a Cross-Language Perspective*. John Benjamins, s. 11–86.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. – BEJČEK, E. (2012): Mapping Semantic Information from FrameNet onto VALLEX. In: *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*. č. 97. s. 23–41.
- STEIN, D. (2006): Charles J. Fillmore. In: K. Brown (ed.), *Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition*. Oxford: Elsevier, s. 466.